

WPROWADZENIE

O ZAMYŚLE PROJEKTU

Projekt retorycznej krytyki gatunków zrodził się z długoletnich zainteresowań zagadnieniem debaty jako zjawiska komunikacyjnego, któremu poświęciłam kilka studiów krytycznych (Budzyńska-Daca 2011, 2012a, 2012b, 2013a, 2013b, 2014, 2015; Budzyńska-Daca red. 2016; Budzyńska-Daca, Modrzejewska red. 2024) i które wciąż uważam za niezwykle wdzięczne pole analitycznych eksploracji. W analizie debaty towarzyszyła mi retoryczna perspektywa poznawcza, skupiona na kilku kluczowych pytaniach: jaka jest społeczna przydatność debaty (zwłaszcza przedwyborczej)? Kto i w jaki sposób angażuje debaty w sferze komunikacji publicznej? Jakiego rodzaju komunikację umożliwia debata jako gatunek? Jakie społeczne potrzeby rzeczywiście realizuje ten gatunek? Jak różnice kulturowe wpływają na formę i funkcję debaty jako gatunku retorycznego? Pytania te były na tyle nośne, że mimo wieloaspektowych analiz krytycznych materiału polskich finałowych debat przedwyborczych wciąż pozostawiały niedosyt epistemiczny. Czy formułuję je właściwie, czy nie powinnam była poszukać odpowiedzi także w innych obszarach poznawczych? Być może odpowiedzi na pytania o debatę znajdują się w szerszym rozumieniu gatunków jako takich. Postanowiłam zatem scedować moje wątpliwości na myślenie o gatunkach w ogóle i poszukując odpowiedzi dla debaty, jednocześnie szukać odpowiedzi globalnych, o naturze gatunków i o możliwości ich badania.

Tak zrodziła się idea przejścia od analizy konkretnego gatunku ku bardziej ogólnym rozważaniom nad naturą gatunków retorycznych i sposobami ich badania, czyli ku modelowi krytyki gatunkowej, która obejmować mogłaby różne dziedziny komunikacji. W istocie bowiem, czy mówimy o gatunkach w muzyce klasycznej, czy piśmiennictwie urzędowym, filmie, komunikacji politycznej,

czy medycznej używamy podobnego mechanizmu wyodrębniania, kształtowania, nazywania, oceniania, wyznaczania granic. Aparat krytyczny służący do analizy komunikacji przez pryzmat gatunków może mieć zatem wymiar uniwersalny. Warto jednak zaznaczyć, że istniejące podręcznikowe (Foss 2009) metody krytyki gatunkowej, które przedstawię w dalszej części książki, nie odpowiadały na nurtujące mnie pytania w sposób satysfakcjonujący. Dostrzegłam, że dostępne podejścia, choć wartościowe, nie pozwalają na uchwycenie złożoności natury konkretnych, wziętych do badania gatunków retorycznych i ich społecznych funkcji. Dlatego uznałam za konieczne przepracowanie tych metod, aby uczynić je bardziej wydolnymi badawczo i lepiej dostosowanymi do analizy współczesnych form komunikacyjnych, mając świadomość, że „dostosowanie” nie jest w przypadku genologii prostym przyłożeniem odciskającej pożądane formy matrycy. Przeciwnie – jest nieustannym procesem poszukiwania coraz bardziej elastycznych narzędzi interpretacyjnych, które potrafiłyby ująć w karby pojęć nasze intuicje porządkowania żywiołu retorycznego.

Głównym celem tego projektu jest zatem opracowanie krytyki retorycznej gatunków, uwzględniającej ich naturę, funkcje oraz potencjał retoryczny w szerokim spektrum komunikacyjnym. Projekt ten, zanim zostanie przedstawiony, powinien być osadzony w szerszym kontekście krytyki retorycznej. Dlaczego? Podejście krytyczne to zarazem perspektywa, nastawienie i sposób myślenia o badanym przedmiocie, które zakłada intencję poznawczą, ale też, jeśli dotyczy rzeczywistości zastanej, a nie projektowanej – naprawczą. Zastanawiamy się nie tylko nad tym, jak coś działa, ale także, jak mogłoby działać. Jednak zanim sformułujemy, co nas nie satysfakcjonuje w badanym obiekcie, musimy określić jego stan potencjalny – coś, co dałoby nam wyobrażenia o granicach możliwości gatunku jako narzędzia komunikacyjnego, uwzględniając jego potencjał retoryczny i zdolność do kształtowania przekazu, do którego dąży nasze poczucie estetycznej, etycznej lub funkcjonalnej harmonii.

Decydując się na wybór krytycznej ścieżki badania, przyjmujemy, że nasze poznanie nie jest neutralnym odwzorowaniem rzeczywistości, lecz wynikiem działania określonego aparatu poznawczego, który organizuje doświadczenie w kategorii zrozumiałe dla ludzkiego umysłu (Kant 2001). W tym sensie krytyka musi być świadoma narzędzi, jakimi się posługuje, ponieważ to właśnie one wydobywają i nadają sens obserwowanej rzeczywistości. Podobnie jak w przypadku sądów estetycznych, krytyka retoryczna operuje pewnym rodzajem „smaku” – intuicji, która pozwala dostrzegać i oceniać symboliczne struktury wpływu.

Jeśli uznamy za Kennethem Burke'em (1945), że retoryka to używanie symboli do kształtowania postaw i wywoływania zachowań, to jako krytycy operujemy określonym zestawem narzędzi analitycznych, które pozwalają nam uchwycić wybrany aspekt tego symbolicznego działania. Nasze poznanie jest zawsze ukierunkowane; nie możemy uchwycić jednocześnie całej złożoności procesów wpływu. W związku z tym wyławiamy pewne praktyki retoryczne, które wydają się nam podobne lub reprezentatywne, i nadajemy im intersubiektywny wymiar poprzez analizę krytyczną.

Ponieważ niemożliwa jest omnipotentna teoria krytyczna, która ujmowałaby złożoność zjawisk w procesie wpływu, powstają krytyki jednokategorialne, z których każda skupia się na innym typie symbolicznego manewrowania. Krytyka gatunkowa, będąca przedmiotem niniejszego projektu, koncentruje się na gatunkach jako strukturach retorycznych – zarówno narzędziach działania symbolicznego, jak i mechanizmach organizujących komunikację. Jej zadaniem jest nie tylko opisać, ale i zrozumieć, w jaki sposób gatunki realizują swoje retoryczne potencjały oraz jak mogłyby je realizować bardziej efektywnie.

Jak napisała Anne Freadman (2015) – teoria gatunku sama w sobie funkcjonuje jako gatunek akademicki, który podlega specyficznym konwencjom dyskursywnym i instytucjonalnym. Oznacza to, że nie tylko charakteryzuje gatunki jako formy działania komunikacyjnego, ale także sama, jako teoria, jest kształtowana przez tradycję dyskursu akademickiego wypracowaną przez grono genologów. Zatem pisząc książkę o gatunkach, czynię to ze świadomością specyfiki gatunkowej, ale też deklaruję, że granice gatunku będą poszerzane (o paradoksie! – innowacyjność w tej mierze też jest spodziewanym działaniem gatunkowym).

DLA KOGO JEST TA KSIĄŻKA?

Pierwsze grono, największe i najbliższe: studenci i doktoranci, z którymi pracuję na seminariach, zadający, jak zwykło się mówić, proste pytania wymagające zawilej odpowiedzi. Są w pewnej mierze współtwórcami tej książki, bo dali mi impuls pisarski i stworzyli potrzebę poszukiwania rozwiązań bardziej funkcjonalnych w krytyce gatunkowej. Seminarium, w ramach którego rozwijały się te rozmowy i poszukiwania, stało się z czasem swoistym laboratorium badawczym, w którym testowano i rozwijano proponowane tu narzędzia oraz koncepcje. W jego obrębie powstały m.in. takie prace, jak krytyka teatru

improwizowanego w formacie Harold (Łukowska 2020), krytyka wideorecenzi filmowych (Nabiałek 2021) czy przygotowywana obecnie praca doktorska Kingi Rogowskiej poświęcona analizie debaty konkursowej. Każda z nich stanowiła ważne pole empirycznego sprawdzania trafności i elastyczności krytycznego podejścia do analizy gatunków. Mam więc nadzieję, że w książce tej przyszli seminarzyści znajdą odpowiedzi na pytania, które ich poprzednicy, prowokując do twórczych rozwiązań, stawiali wcześniej, i że ich wątpliwości oraz intuicje zostaną lepiej ustrukturyzowane i pogłębione. Chciałabym, by książka okazała się praktycznym przewodnikiem i narzędziem, po które sięgną zarówno na początku swojej naukowej drogi, jak i podczas rozważań nad naturą gatunków, jeśli zechcą podążać tą ścieżką intelektualnych poszukiwań.

Drugim audytorium, na którym szczególnie mi zależy, są akademicy, którzy deklarują badawczy związek z retoryką jako dyscypliną, subdyscypliną (rzecz w polskim systemie podziału nauk niejednoznacznie określona – odwołuję się więc do intuicji uniwersalności i pozaterytorialności nauki), metodą badawczą, perspektywą badawczą, interdyscyplinarnie wspomagającą refleksję analityczną, metodą krytyczną – słowem ci, którzy współtworzą obszar badań retorycznych, zarówno modelując go teoretycznie, jak i testując teorię w praktykach analitycznych. Czując się współodpowiedzialna za modelowanie tego obszaru, obierając retorykę jako domenę badań, chciałabym, aby proponowana przeze mnie teoria dobrze wpisała się w pejzaż dyscypliny. Aby spełniła Arystotelesowską maksymę założycielską retoryki – poszukiwania wszystkiego, co ma moc przekonywania. I aby to, co w wyniku tych poszukiwań zostało odkryte, okazało się dla odbiorców na tyle jasno wyeksplikowane, by mogło wzbogacić wewnątrz dyscypliny i być naukowo użyteczne.

Trzecim adresatem są specjaliści w zakresie genologii – badacze rozwijający zaawansowane teorie dotyczące klasyfikacji, funkcji i przemian gatunków, a także analitycy zjawisk komunikacyjnych. Książka ma charakter propozycji dialogicznej: oferuje autorski model krytyki gatunkowej, sytuujący się w domenę badań retorycznych, ale szeroko otwarty na interdyscyplinarność i mający na celu współtworzenie dyskusji nad możliwościami dalszego rozwoju teorii gatunku jako narzędzia analitycznego. Wiele zawdzięczam polskim opracowaniom genologicznym z trzech obszarów dyscyplinarnych: lingwistyki, literaturoznawstwa i medioznawstwa, choć wybierając alternatywną ścieżkę dociekań retorycznych, pozostawiam te badania w dalszym horyzoncie obserwacji, dając pierwszeństwo genologii retorycznej. Przedstawione w pierwszej części książki badania nie są rozpowszechnione

w rodzimym dyskursie akademickim, a ponieważ sytuuję moje zainteresowania badawcze w kręgu retoryki, chciałabym także w tym obszarze zainteresowań propagować myśl genologiczną, która dotyczy zarówno materii podziału, czyli gatunków, którym przypisuje się miano retorycznych, jak i metody odkrywania sensu wyodrębniania tych gatunków, czyli perspektywy retorycznej.

Proponuję zatem ustanowić trzy istotne obszary, na których książka jest osadzona. Obszar **pierwszy** to retoryka – jako domena badań z właściwą jej aparaturą terminologiczną, koncepcją funkcjonalności, antropologią twórczości i odbioru, systemem cybernetycznym do budowania tekstów (szerzej: artefaktów) i na powrót – do ich analizowania. Obszar **drugi** to krytyka – jako metoda badań. Gen krytycyzmu wpisany jest w naturę retoryki jako narzędzia do tworzenia i badania tekstów. Krytyczność będzie tutaj ufundowana na odkrywaniu, jak coś zostało zrobione, jak działa, czy działa dobrze i będzie działać dalej. Celowo przywołuję proste pytania, żeby uchwycić sens pracy krytyka, który postrzega swoje zadania jako użyteczne nie tylko poznawczo, ale i naprawczo. Obszar **trzeci** to gatunek – jako obiekt odniesień, abstrakcyjny konstrukt (trudno definiowalny) formujący procesy komunikacyjne. W książce podejmuję próbę przepracowania części wspólnej tych trzech obszarów – **retorycznej krytyki gatunków** – i opracowuję model pozwalający wykorzystać narzędzia retoryki do krytycznej oceny funkcji kształtującej gatunków.

JAK CZYTAĆ TĘ KSIĄŻKĘ

Starając się ułatwić czytelnikowi rozpoznanie treści w sposób możliwie efektywny, przedstawię w skrócie zamysł kompozycyjny książki, informując, gdzie kryją się poszczególne zagadnienia i jak prowadzą one do koncepcji metodologicznej, która została wypracowana na gruncie omawianych teorii.

Książka została podzielona na dwie części – teoretyczną i metodologiczną – które razem tworzą spójną całość. Mogą być jednak czytane osobno, w zależności od potrzeb i przygotowania czytelnika.

CZĘŚĆ I. TEORETYCZNE PODSTAWY RETORYCZNYCH BADAŃ GENOLOGICZNYCH

Część pierwsza ma charakter przeglądu teoretycznego i stanowi swoiste podłoże koncepcyjne dla części drugiej. Rozpoczyna ją wprowadzenie do **krytyki**

retorycznej, w którym zarysowano główne założenia tego podejścia interpretacyjnego i jego znaczenie dla badań w humanistyce. W tym kontekście **krytyka gatunków** zostaje przedstawiona jako jeden z nurtów krytyki retorycznej. Podstawowymi pojęciami operacyjnymi w krytyce są **akty i artefakty** retoryczne, dlatego też przedstawiając panoramę myśli krytycznej, poświęciłam nieco miejsca objaśnieniom ich statusu jako obiektów analizy. Istotnym elementem tej części jest wskazanie trzech perspektyw analizy gatunku: **klasycznej, współczesnej i perspektywy krytyka**, który, operując retoryczną soczewką, odkrywa mechanizmy wpływu uruchamiane przez gatunek jako narzędzie i sposób działania komunikacyjnego.

Ważnym zadaniem, jakie postawiłam sobie, przygotowując koncepcję książki, jest naszkicowanie panoramy teorii i propozycji aplikacyjnych rozwiniętych w nurcie **Rhetorical Genre Studies (RGS)**. Czytelnik może więc potraktować tę część jako swoistą rekonstrukcję stanu badań nad zjawiskiem albo jako inspirację metodologiczną czy dydaktyczną. Są tu bowiem przedstawione zarówno pomysły, jak badać gatunki w różnych przestrzeniach komunikacyjnych, jak i koncepcje edukacyjne. Omówiono między innymi:

- ◆ relacje między gatunkami w obrębie wspólnot komunikacyjnych, uwzględniając mechanizmy kooperacji międzygatunkowych,
- ◆ układy gatunkowe takie jak: zestawy, systemy, repertuary, ekologie, kolonie,
- ◆ poznawcze funkcje gatunków jako dostarczających wzorców rozumienia przekazów i działania w typowych sytuacjach,
- ◆ gatunki w instytucjach i praktykach społecznych – czyli w jaki sposób gatunki działają jako „formy życia” instytucji, nadając strukturę komunikacji w organizacjach (np. w administracji, edukacji, nauce), i jak dzięki nim uczestnicy rozpoznają, czego oczekiwać w danym kontekście,
- ◆ perspektywy przyszłych badań genologicznych, związane z przemianami kulturowymi i technologicznymi takimi jak cyfryzacja dyskursu i komunikacja z podmiotami nieludzkimi.

Podsumowaniem części I jest prezentacja autorskich, **holistycznych propozycji teoretycznych**, wypracowanych na bazie krytycznego przeglądu dotychczasowych studiów genologicznych. Są to trzy powiązane koncepcje, syntetyzujące i zarazem poszerzające perspektywę badania gatunków:

- ◆ **Multiobszary badań nad gatunkami** – ten rozdział podsumowujący został zainspirowany artykułem Carolyn Miller, Amy Devitt i Victorii

Gallagher (2018), w którym gatunek pokazano w multizestawie czterech kategorii: dyscypliny, wymiaru, kodu i metody badania, akcentując uniwersalność każdej z perspektyw: jest wiele dyscyplin, które zajmują się gatunkiem, gatunek sam jest tworem wielowymiarowym, do jego obserwacji potrzebna jest świadomość wielu kodów semiotycznych i wiele metod jest uprawnionych do jego badania. Do tej czwórki dodałam wielokulturowość jako zarówno specyfikę realizacji gatunków, w których rozpoznaje się wspólne homologie retoryczne aktualizowane na sposób lokalny, jak również wielość genologii, czyli refleksji badawczych, które rozwijają się w światach równoległych, często nie wiedząc o swoich istnieniach.

- ◆ **Genosfera** – pojęcie zapożyczone metaforycznie od *biosfery* (*logosfery* i innych „sferycznych” konceptów), oznaczające całokształt środowiska gatunkowego, w którym poruszają się komunikujące się podmioty. Genosfera obejmuje **pełen ekosystem gatunków**: wszystkie gatunki danej kultury lub dziedziny oraz sieć powiązań między nimi. Wprowadzając ten termin, podkreślam, że gatunki funkcjonują we współzależnej sieci i jest to obszar pośrednictwa komunikacyjnego. Gatunki jako stypizowane działania komunikacyjne pełnią rolę interpretatorów i kreatorów kolejnych działań. Koncept genosfery stanowi rodzaj operacji intelektualnej, która ujmuje w szerokiej perspektywie mechanikę komunikacji społecznej.
- ◆ **Model 3P** – zaproponowana rama koncepcyjna jako podsumowanie dostępnych w przestrzeni dyskursu naukowego konceptualizacji uwidocznionych w postaci metafor gatunku. Model 3P integruje wielowymiarowe ujęcie gatunku i koncentruje się na trzech kluczowych aspektach: gatunku jako produktu, procedury i procesu.

CZĘŚĆ II. PROJEKT RETORYCZNEJ KRYTYKI GATUNKOWEJ

Część druga ma charakter ściśle metodologiczny. Na jej wstępie przedstawiłam **klasyczny model krytyki gatunków Sonji K. Foss** (2009) jako punkt wyjścia i alternatywy dla rozbudowanego w części właściwej modelu analizy krytycznej. Autorka znanego podręcznika do krytyki retorycznej wśród wielu modeli interpretacyjnych zamieściła także ten oparty na poszukiwaniu cech wspólnych artefaktów retorycznych w celu (1) wyodrębnienia gatunku, (2) określenia przynależności gatunkowej lub (3) oceny sprawności

artefaktu wobec przyjętego wzorca działania. Model, choć użyteczny do opisu i kategoryzacji gatunków, ma pewne ograniczenia – pomija szersze pytanie o to, *czemu* dany gatunek służy i *jaką* ma siłę oddziaływania.

Punktem centralnym części II jest wprowadzenie i uzasadnienie koncepcji **potencjału retorycznego gatunku** jako głównego przedmiotu analizy, który zdefiniowany został jako *zdolność danego gatunku do generowania treści, które mogą wpływać na postawy odbiorców i wywoływać określone działania*. Przedstawiono projekt krytycznego rozbioru gatunku, obejmującego badanie potencjalności i efektywności aktualizacji gatunkowych. Ów model ma charakter **czterowymiarowej analizy**, w skład której wchodzi:

1. **Wymiar komunikacyjno-teleologiczny (WKT)** – obejmujący cel i funkcję komunikacyjną gatunku. Analiza w tym wymiarze odpowiada na pytania: *Jakie intencje wpływu motywują komunikujący się podmiot do wybrania tego gatunku? Jaki cel retoryczny realizuje typowy artefakt danego gatunku?* Oceniana jest tu także potencjalna skuteczność gatunku do realizacji zamierzonych celów komunikacyjnych.
2. **Wymiar czasoprzestrzenny (WCP)** – odnoszący się do warunków fizycznego kontekstu realizacji gatunku. Analiza okoliczności czasu i miejsca pozwala uchwycić etapy procesu tej aktualizacji, co jest ważne, zwłaszcza gdy badamy złożone gatunki medialne.
3. **Wymiar kompozycyjno-stylistyczny (WKS)** – obejmujący strukturę wewnętrzną artefaktów należących do gatunku oraz ich stylistykę. Ten wymiar odpowiada w dużej mierze klasycznej procedurze deskrypcji wyznaczników gatunku, ale jest interpretowany przez pryzmat retoryczny – interesuje nas nie tylko *jaka* jest forma, ale *czemu* taka forma służy, jakim aktom komunikowania sprzyja.
4. **Wymiar dyskursywno-podmiotowy (WDP)** – dotyczący uczestników komunikacji oraz społecznych uwarunkowań gatunku. Skupia się na analizie sytuacji dyskursywnej komunikujących się podmiotów (kim jest typowy mówca/autor oraz adresat, jakie role społeczne pełnią) oraz relacji komunikacyjnej między nimi. W tym wymiarze rozpatruje się także normy kulturowe i oczekiwania społeczne regulujące funkcjonalność gatunku. Pozwala to zrozumieć, *dla kogo* i *przez kogo* dany gatunek jest używany oraz jak buduje wspólnotę komunikacyjną.

Każdy z wymienionych wymiarów tworzy osobną płaszczyznę krytycznej analizy gatunku. Część metodologiczna proponuje **dwa tryby zastosowania**

opisanego modelu czterowymiarowego. Po pierwsze, przedstawiona zostaje **krytyka potencjału gatunku**, a więc analiza gatunku w ujęciu ogólnym – nakierowana na wydobycie jego retorycznego potencjału *in abstracto*. W tym trybie badacz ocenia, jakie możliwości perswazyjne w założeniu niesie ze sobą dany gatunek. Jest to rodzaj genologicznej charakterystyki: opisanie, co gatunek „umożliwia” komunikacyjnie oraz w jakim stopniu cechuje się funkcjonalną elastycznością w różnych kontekstach komunikacyjnych. Po drugie, omówiona zostaje **krytyka aktualizacji gatunku**, czyli zastosowanie modelu do analizy konkretnego artefaktu komunikacyjnego i/lub konkretnej sytuacji retorycznej, jako przykład aktualnego użycia gatunku. W tym trybie badamy **realizację** potencjału – jak w konkretnym akcie/artefakcie dany gatunek „działa”, jak jego właściwości ujawniają się w praktyce i z jakim skutkiem. Oba tryby są komplementarne: krytyka potencjału daje nam obraz możliwości gatunku, a krytyka aktualizacji weryfikuje te możliwości na materiale empirycznym, pokazując, w jakim stopniu i w jaki sposób potencjał gatunku został urzeczywistniony w danym przypadku.

Każdy z wymiarów zawiera krótkie podsumowanie, w którym zestawione są kluczowe dla danego obszaru analizy kategorie, aby ułatwić badaczowi ich zastosowanie w praktyce interpretacyjnej.

* * *

Warto podkreślić, że niniejsza książka została zaprojektowana tak, by można ją było czytać zarówno **linearnie** od początku do końca, jak i **selektywnie**. Układ treści umożliwia czytelnikowi wybór ścieżki lektury zależnie od jego potrzeb i posiadanej już wiedzy. Osoba obeznana z podstawami RGS i teorii gatunku może zechcieć zacząć od części II (metodologicznej), aby zapoznać się z proponowanymi narzędziami analitycznymi, a dopiero w drugiej kolejności sięgnąć do części teoretycznej dla ugruntowania kontekstu. Z drugiej strony, lektura tradycyjna, **linearna** – zaczynająca od fundamentów teoretycznych w części I i płynnie przechodząca do zastosowań w części II – pozwoli dostrzec pełną logikę wywodu i stopniowo zagłębiać się w materię studiów retorycznych nad gatunkiem. Czytelnik decydujący się na lekturę linearną może mieć poczucie powtarzalności niektórych argumentacji dotyczących zarówno perspektywy retorycznej, jak i podejścia krytycznego. Uzasadnienia kontekstowe, dopowiedzenia, powroty do źródeł wydały mi się każdorazowo konieczne dla naświetlenia omawianych problemów, właśnie z uwagi na

możliwość lektury wybiórczej. Obie części, choć tematycznie odrębne, są ze sobą powiązane: część teoretyczna formułuje podstawowe problemy, jakie wydobywa perspektywa krytyczna w retoryce, część metodologiczna proponuje procedury badawcze, ale przede wszystkim zachęca do indywidualnych poszukiwań tego, co w gatunku ma moc generowania wpływu.

Część teoretyczna jest ponadto zestawieniem ważnych koncepcji genealogicznych, które, w co wierzę, mogą stanowić inspirujący materiał także dla badaczy zajmujących się gatunkami z innych niż retoryczna perspektyw.